

Fecr Yayınları: 353

İslam Düşüncesinde
HİKMET KELAM ve İRFAN
İlişkisi

Şamil ÖÇAL

© FCR Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti.
(Sertifika no:13178)

Kapak ve Mizañpaj
FCR

Baskı ve Cilt
ANKARA ÖZGÜR WEB OFSET
MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0312.385 70 77 (Sertifika no: 34333)

1. Baskı: Nisan 2020

ISBN: 978-605-7570-92-5

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 Ulus-Altındağ/ANKARA
Tel: (0 312) 310 08 60 - Fax: (0 312) 311 47 89
web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

İslam Düşüncesinde
HİKMET KELAM ve İRFAN
İlişkisi

Şamil ÖÇAL

Ankara 2020

Şamil Öçal

1965 yılında Yozgat Akdağmadeni Çardak Köyünde beşkardeş-ten ikincisi olarak doğdu. Beş yıllık ilkokulu köyünde okudu. Akdağmadeni İmam Hatip Lisesi'nin ilk öğrencileri arasında yer aldı. İmam Hatip hayatının daha sonraki yıllarını Yozgat İmam Hatip Lisesinde yatılı olarak tamamladı. 1989 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1994 yılında, Prof. Dr. Ahmet Akbulut'un danışmanlığında "Kur'an'a Göre Allah'ın Bilgisi" adlı teziyle yüksek lisansını, 1999 yılında ise, Prof. Dr. Mehmet Bayraktar'ın danışmanlığında "*Kemalpaşazade'nin Felsefi ve Kelamî Görüşleri*" adlı teziyle doktorasını tamamladı. 1990-1994 yıllarında Ankara ve Çorum'da öğretmenlik yaptı. 1994-2004 yılları arasında Kırıkkale Üniversitesi Felsefe Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak görev yaptı. 2004-2008 yılları arasında T. C. New York Başkonsolosluğu'nda Eğitim Ataşesi olarak görev yaptı. 2008-2009 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğünde Unesco ve Birleşmiş Milletler'den sorumlu şube müdürü olarak çalıştı. 2009 yılında Çankırı Karatekin Üniversitesi Felsefe Bölümüne Yrd. Doç. Dr. kadrosuna öğretim üyesi olarak atandı. 2010 yılında Kırıkkale Üniversitesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyeliği kadrosuna atandı. 2011 yılında, Oliver Leaman ile birlikte Kentucky Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak alanıyla ilgili çalışmalarda bulundu. 2015-2016 yıllarında Yunus Emre Enstitüsü Tahran Türk Kültür Merkezi'nde müdür olarak görev yaptı. 2015 yılında Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne Doç. öğretim üyesi olarak atandı. 2017 yılında aynı üniversitenin İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Profesörlük kadrosuna atandı. 2018 yılında Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü görevine getirildi. Halen aynı üniversitede çalışmalarını yürüten Şamil Öçal evli ve üç çocuk babasıdır. Yazarın İslam Felsefesi, Kelam ve Türk İslam düşüncesi, yükseköğretimin meseleleri, din eğitimi, ahlak gibi konular üzerinde yayımlanmış telif ve tercüme kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır:

Kemalpaşazade'nin Felsefi ve Kelamî Görüşleri, Kültür Bakanlığı, Yayınları 2001.

Kışladan Medrese'ye, İz Yayıncılık, 2013.

Modernizm ve Gelenekselcilik Arasında Din (Cevat Özyurt ile birlikte), Hece yayınları, 2013.

Molla Cami'de Varlık, (Abdulrahman Acer ile birlikte), Litera Yayıncılık, 2016.

İslam Düşüncesinde Felsefe Kelam İlişkisi, Fecr Yayınları, 2017.

İslam Felsefesi (Giriş), (Oliver Leman'dan Metin Özdemir ile birlikte çeviri), Hece Yayınları, 2014.

Ortaçağ Felsefesinin Ruhu, Etienne Gilson (çeviri), Açılım Kitap, 2002.

İslam Felsefesi Tarihi (I-III), Oliver Leaman, S. H. Nasr, (çeviri Hasan Tuncay Başoğlu ile birlikte), Açılım Kitap 2007.

Modern Dünyaya Karşı, Mark Sedgwick (çeviri), Hece 2016.

İslam'da Cinsiyet Diyalektiği, Sachiko Murata (çeviri), Hece Yayınları 2019.

-Kelamullah'ın Çift Doğası: Kelam-ı Lafzî, Kelâm-ı Nefsî, *İslâmiyât*, c. 2. s. 1, Ankara 1999.

-”From Fetevas to Religios Questions: Main Characteristics of Dıyanet Fetevas, *Muslim World*, April 2008.

- “Ebu Hayyan Tevhîdî'nin İbn-i Miskiveyh'e Yönelttiği Felsefi Sorular”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Mayıs-Ağustos 1999.

-”Osmanlı Kelamcıları Eş'arî miydi?: Muhammed Akkirmânî'nin İnsan Hürriyeti Anlayışı” *Dini Araştırmalar Dergisi*, Eylül-Aralık 1999.

-”Küreselleşme ve Küresel Teoloji Arayışları”, *İslami İlimler Dergisi*, Bahar-Güz 2009.

*Her daim beni ilme teşvik eden
babam Mehmet ÖÇAL ve
merhamet timsali annem Güllü ÖÇAL'a
rahmet niyazıyla...*

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ -----	11
GİRİŞ -----	23
HIRİSTİYAN BATI'DA FELSEFE-TEOLOJİ İLİŞKİSİ -----	35
KELAM TERİMİ VE KELAM İLMİNİN OLUŞUMU-----	55
FELSEFENİN İSLAM DÜNYASINDAKİ YOLCULUĞU -----	73
FELASİFE VE KELAMIN KIYMETİ -----	87
MÜTEAHHİRİN KELAMI YA DA "FELSEFİ KELAM -----	93
MÜTEKELLİM/FEYLESÛF FARKLILIĞI -----	111
KELAMCILARIN FİLOZOFLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ-----	131
KELAM FELSEFESİ -----	135
FELSEFE-TASAVVUF İLİŞKİSİ-----	139
İBN ARABÎ VE MÜTEKELLİMÛN -----	171
NASIRUDDİN TUSÎ VE ÇOK KATMANLI DÜŞÜNCE SİSTEMİ -----	175
ANADOLU'DA BİR HAKİM: SADREDDİN KONEVÎ -----	193
MOLLA SADRA: HİKMET KELAM VE İRFAN'IN SENTEZİ -----	205
SON SÖZ -----	223
KAYNAKÇA-----	227

ÖN SÖZ

Aristo zamanından bu yana felsefi uğraşlardan en önemlisi sayılan metafizik 'varlık olması bakımından varlığın bilinmesi' olarak tanımlanıyordu ve metafiziğe böyle bir bütüncül bakışın en üst düzeyde temsiliyet görevi veriliyordu. Bugün bilimlerdeki uzmanlaşmanın getirdiği parçalı bakış açısıyla karşılaştırdığımızda, varlığı varlık olarak ele alıp değerlendirmenin ve evrendeki şeyler arasındaki temel bağı göstermesi bakımından ne kadar önemli olduğu ortaya çıkar. Bilimlerdeki aşırı uzmanlaşma eğilimi, parçalanmış bir zihinsel yapıyı ve nazari bakışlarımızın nesnesi olan varlıktaki bütünselliğin bozulmasına ve şeyler arasında onların yaratılmışlığında ve ayet oluşlarından kaynaklanan bağın ortadan kalkmasına yol açtı. Modern insan hem evrendeki mevcudatın birbiriyle olan bağlantısına, hem de bu şeylerin aşkın kaynağına dair bilincini kaybetti. Bunun yolaçtığı vahim sonuçları insanlık tecrübe etmeye başlamıştır.

Felsefi/metafizik düşünce gerçekte var olanları birbine bağlayan bütüncül bir dünya görüşü oluşturmaya ilişkin bir araştırma olarak ortaya çıktı. Felsefenin içinde yer alan ve metafiziğin 'Varlık'tan kaynaklanan bağlayıcı gücüyle birbiriyle bağlantılı bir birlik içinde görülen bilimlerin bu bütünden kopmalarıyla birlikte, hem bilimlere hem de bilimlerin nesnesi olan şeylere olan bakışımızda da bir parçalanma ve ayrılma meydana geldi ve bunları birbirine bağlayan bağlar ortadan kalktı. Bütünsel bakışın epistemolojik ve ontolojik önemini ve parçalı bakışın tehlikelerini farkedenden Platon daha kendi zamanında bizi uyarmış ve tek tek münferit ilimlerin tümüne sahip

olunması halinde bile 'En İyi'nin bilgisiyle desteklenmedikçe ve onun kılavuzluğunu talep etmedikçe bunun yarardan çok zarar getireceğini sezmişti. Çünkü şeylerin daha üstteki aşkın bir kaynakla olan bağları açıkça ortaya konmadığı sürece, onların sadece ontolojik konumu değil epistemolojik konumu da belirsizlikle malül olacaktır. Geçen yüzyılda yaşayan Gabriel Marcel de günümüzün gerçeklik anlayışının temel ayırt edici özellikleri bakımından giderek artan ölçüde Batı Avrupa bilimi dediğimiz şey tarafından belirlendiğini söylerken aslında bu paradigmatik bakış açısına dikkat çekiyordu.

Kuşkusuz her bilimin dünyayı, evreni anlama yolundaki çabası övgüye değerdir; ancak kendi başına kendi tecrübesi ve kendi ilkeleriyle bütünü yakalamada ne kadar yetersiz kalacağı da açıktır. Bu sebeple yapılması gereken şey; bilimleri, ilmî disiplinleri birbirine bağlayan bağların neler olduğunu ve bunları birarada tutan aşkın kaynağı göstererek bütünsel bakışı ortaya çıkarmak ve bu bakış açısını tahakkuk ettirebilecek araçları keşfetmek ve hiç değilse böyle bir bütünlüğe ulaşma çabası içerisinde olmaktır. Aslında bize böyle bir bakışı tekrar kazandırması bakımından metafiziğin yadsınamaz bir değeri vardır. Elinizdeki eser bu yolda atılmış mütevazı bir adım olarak kabul edilmeyi beklemektedir.

İslam düşüncesinde yüzeydeki akıntı ile derindeki akıntıları birbirinden ayırmamız gerekir. Genel olarak dini ilimleri yüzeydeki akıntı ya da dış kabuk olarak kabul edersek, entelektüel gelenek diyebileceğimiz ve felsefe, kalam ve tasavvuf-tan oluşan düşünce geleneği derin akıntıyı oluşturmaktadır. Entelektüel geleneğin temsilcilerinin benimsemiş olduğu söylemi, hukukçularınkinden ve inançların derin felsefî-irfanî anlamıyla ilgilenmeyen bazı kalamcılarının söyleminden ayıran şey, eşya ile ilgili, nasıl sorusu yanında 'niçin' sorusunu sormayı da önemsemiş olmaları ve şeriatın kendini dahi aşan temel ilkelere dayanmış olduğunu önemsemiş olmalarıdır. Onla-

ra göre dinin toplumsal ve bireysel alandaki pratik uygulamaları sadece psikolojinin, sosyolojinin ve ekonomi biliminin değerlendirmelerine dayandırılarak açıklanmış sayılmaz. Entelektüel gelenek, bir yandan dini pratiklerimizin dayandığı ilkeleri ortaya çıkarmaya çalışmış diğer yandan da ilmi disiplinlere bütünü görmeyi sağlayan ortak bir göz bahşetme gayreti içinde olmuştur.

Bugün maalesef her yanımızda, zihinlerde uyanan sorulara cevap verme hakkı, dini resmî alanda ya da kamusal alanda temsil etme imtiyazı tanınan hukukçu temsilcilerine, resmi dini otoritenin onayladığı dini söyleme sahip ve siyaset üzerinde etki bırakma gücü olan siyasi-ekonomik yapıların önderlerine, dinin pratiğini inançlarını anlatırken olağanüstü basitleştirmeler yaparak bunların dayanağı olan derin ilkelerin görünmez kılınmasına katkıda bulunan modern medya vaizlerine tanınıyor. Entelektüel geleneğin müstezaf temsilcileri ise, her ortamda dile gelmesi mümkün olmayan söylemlerinden dolayı ya tümüyle sahneden çekilmek zorunda kalıyor ya da, meydana çıkma hevesiyle ve içinden geldiği geleneği tamamen terketme pahasına söylemlerini popüler kulakların işitebileceği ve zevklenebileceği hale dönüştürüyor. Söz konusu olan entelektüel gelenek olduğu için bunun nasıl bir anlam aşınmasına ve çarpıtılmalara yol açabileceği ortadadır.

İslami düşünce tüm bileşenleriyle bir bütün oluşturmaktadır ve tarihte medeniyetimizi temsil eden de bu bütünlük olmuştur; bunlardan herhangi birini diğerinin rağmına öne çıkardığımızda ya dinin popüler sunumu tüm alanları işgal ederek bizi bir anlayış sığınağına mahkum edecek ya da dini düşüncenin bazı boyutlarını anlayışımızın uzağında tutacaktır. Sonuçta dini düşünce ile ilgili anlayışımız sığınağıyla kalmayacak, dinin özüne aykırı bir biçimde zorlama, şiddet, bağnazlık da kendine yer bulacaktır. Günümüz dünyasındaki durum bunun doğruluğunu ortaya koymaktadır.

S. Hüseyin Nasr'ın da belirttiği gibi her medeniyette üç önemli söylem alanı bulunur. Bunlar; felsefe, ilahiyat ve hikmettir. İslam medeniyetinde ise bu 'felsefe', 'kelam' ve 'tasavvuf' şeklinde ortaya çıkmıştır. S. H. Nasr bu sınıflandırmayı geleneksel dünyadaki ilkeleri konu edinen üç tür bilme tarzı olarak nitelendirir. Ona göre bunlar; felsefe, teoloji ve marifettir. Gerçekte "İslam Felsefesi"nin tarihsel seyrini incelediğimizde, özellikle onikinci yüzyıldan sonra giderek bu üç disiplini de içeren bir çizgiye doğru evrildiği başka bir deyişle kendi asıl mecrasına aktığını görmemiz zor olmayacaktır.

Felsefe, teoloji (kelam) ve tasavvuf arasındaki ilişki, sadece İslam düşünce tarihinde değil diğer dinî/felsefî düşünceler için de önemlidir. Belki de bu ilişkiyi Yunan Felsefesine kadar geriye götürmek mümkündür. Çünkü varlık, bilgi, ahlak, insan, doğa, Tanrı, aşkınlık, ruh, insanın dünyevi bağların dışına çıkabilmesinin imkanları gibi konular üzerinde çalışan filozofun, dini metinleri ya da dini metinler üzerinde çalışan teolog ya da kelimcilerin, mistiklerin/mutasavvıfların/ariflerin görüşlerini ihmal etmesi ve dini felsefî düşünce ile hiç tanışmadan kendi düşünsel menzilini belirlemesi sadece felsefî düşüncenin fakirleşmesinden başka bir anlama gelmez. Aynı şey kelamcı ve mutasavvıf için de geçerlidir. Bir kelamcı ya da da mutasavvıf da (eğer nazari tasavvufa da ilgi duyan biri ise) üzerinde çalıştığı mevzuların ve ele aldığı problemlerin doğası gereği, felsefî düşünceye farklı düzeyde de olsa ilgi duyacaktır. Aksi bir durum sadece kelamcının ve mutasavvıfın düşünce dünyasının kısırlaşması ve düşünce ufkunun daralmasına yol açmakla kalmayacak, başka düşüncelere ve anlayışlara karşı önyargılı hale gelecek, kendi fikri sığınağının en korunaklı, tamamlanmış ve güvenli bir sığınak olduğunu düşünecek ve başka bir gelenekten kendisini tamamlamak gibi düşünce içinde olmayacağı için bakışlarını hep başkalarındaki eksikliklere yöneltecektir.

Bu iki ilim dalının felsefeyle kuracağı sahici ilişki oldukça önemlidir. Tasavvufun ya da kelamın hakikati ararken felsefe-ye açılması, kendi bünyelerini yenileyerek, klasik/geleneksel metodolojilerini, yaklaşımlarını sürekli sorgulayarak daha sağlam bir yapıya kavuşmalarını ve hem kendi klasik meselelerini yeni bir anlayışla yeni bir değerlendirmeye tabi tutmalarına hem de yeni/çağdaş problemlere nüfuz ederek onları farklı bir bakışla yeniden ele almalarını sağlayacaktır. Bir entelektüel geleneğin kendi geçmişiyle felsefi temelde lafa tutuşması, hesaplaşması her zaman bu geleneğin de hayrını beraberinde getirecektir.

Tasavvufi düşünce geleneğinin önde gelen temsilcileri bir kimsenin tasavvufi yola dahil olup bu yolun temelini oluşturan ilahi inayete ulaşabilmesi için öncelikle dinin inanç, ahlak ibadetle ilgili emirlerine ve yasaklarına harfiyyen uyması gerektiğini ve ancak bundan sonra tasavvufi yolun kapılarının kendisine açılabileceğini söylemişlerdir. Başka bir deyişe onlara göre bir kimse öncelikle dini metinlerde öngörülen ve ilgili disiplinlerce makul açıklamaları yapılan belli kuralları yerine getirmesi gerekir. Dolayısıyla bir mutasavvıfın başka entelektüel geleneklere, disiplinlere açılmasının, bu düstura uyulması halinde, herhangi bir bozulma ihtimali taşımaz. Her ne kadar çeşitli tasavvufi hareketlerde bu türden açılmalar neticesinde bazı sapmalar, özüyle örtüşmeyen hareket tarzları müşahade edilmekteyse de buna doğrudan felsefenin ya da felsefi düşüncenin yol açtığını söylemek zordur. Çünkü felsefeden ve kelamdan farklı olarak tasavvufi düşüncenin, farklı toplumsal anlayışlarda temsil edilirken farklı dönüşümler geçirme ihtimali daha fazladır. Böyle bir dönüşümün her zaman bozulma/ifsad olarak değerlendirilmesi doğru değildir. Farklı bir şekilde de olsa bunun felsefe ve kelam için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu arada ilimlerin her birinin disiplin hale gelişinin ancak Hicri İkinci asırda gerçekleştiğini de göz

önünde bulundurmamız gerekir. Felsefî düşüncede Anadolu halk irfanında açıkça gözlemleyebildiğimiz gibi, kılık değiştirerek, irfani söylemlerde, halk deyişlerinde, türkülerde, Şiirlerde kendisine yer bularak kendisini dar seçkin ortamlardan kurtarabilmiştir.

Her ne kadar dinler felsefe olarak ortaya çıkmamış olsalar da, daha sonraki dönemlerinde o dine mensup olan ve dinin metinlerin zahirindeki anlamlarla yetinmeyip bunların gerisindeki derin ve tümel hakikatı keşfetmek isteyen kişiler felsefî düşünce biçimiyle tanışarak onunla ilişki içinde olmuşlar ve bünyelerinden, felsefî değeri olan düşünceler ortaya çıkarmışlardır. Bu sebeptendir ki dini düşünce tarihinde özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın, felsefeye karşı tavırları ve felsefeye olan ilişkileri her zaman dikkat çekmiştir.

Diğer yandan düşünce tarihinin açık bir biçimde gösterdiği farklı düşünme biçimleri arasındaki sahih bir ilişki her iki tarafın da dönüşüm geçirmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla bu üç düşünce alanının birbirleriyle olan ilişkisi her her üç alanın da dönüşmesine yol açması kaçınılmaz olmuştur. Çünkü bir mütekellim ya da mutasavvıf felsefenin kesin sonuçlar verdiği düşünülen düşünme düzeneğine, burhanına müracaat ettiğinde artık daha farklı bir kalam ve tasavvuf anlayışı ortaya çıkacaktır. Aynı şekilde bir filozof, kalam ve tasavvuf ile kurmuş olduğu ilişki sayesinde salt mantıksal deliller ve istidlalin burhanın gösterdiği yol içinde kalmanın, her ne kadar bu diğer yollara nispetle daha güvenilir olsa da, insanın aşkın alanla olan ilişkilerini doğru biçimde kurmasını ve yürütmesini ve insan olmaktan kaynaklanan kapasitesinin tümünü kullanmasını mutlak anlamda sağlayamayacağını görmüş olacaktır.

Kur'an'da ve diğer İslami metinlerde rasyonel cevap vermeye çağırın, amelî konuların nazarî boyutuna, imanın gönüle yerleşmesine dikkat çeken, görünen şeylerin temelin-

deki teorik/metafizik çerçeveye işaret eden çok sayıda ayetlerin ve ifadelerin varlığını göz önüne aldığımızda Müslümanların neden felsefeye karşı ilgi duyduğu daha kolay anlaşılır hale gelecektir.

Bir dinin kendisinin doğru olduğunu kendine mahsus delillerle iddia etmesi, ister istemez en azından ona muhatap olanlardan bazılarının bu delillerin gerçekten de delil değeri taşıyıp taşımadığı sorusunu sormaya sevk edecektir. Bu felsefi alana atılan ilk adımdır. İşte felsefe bu noktada, dinî cümlelerin, Müslüman mü'minler dışında başkalarının da anlamakta zorlanmayacağı aklî/mantıksal birer önermeler haline gelmesinde kelimî düşünceye önemli bir katkı sunmaktadır.

Bu üç entelektüel gelenek mensuplarının her zaman birbirlerine karşı müsamahalı olduğunu söyleyemeyiz. Kelamcılar inançla ilgili hassasiyetlerinden felasifeyi, taklitçi ve yüzeysel bir anlayışa bağlandıkları için hadisçi ve fıkıhçıları ve zaman zaman da mutasavvıfları eleştirmişlerdir. Burada özellikle kelamcılarla ve mutasavvıflarla ilgili olan bir konuya değinmenin gereği ortaya çıkmaktadır. İslam düşünce tarihinde ilmî gelenekler arasındaki gerilimin sadece felsefeciler ya da kelamcılar arasında veyahut da, kelamcılar ile mutasavvıflar arasında olduğunu varsaymak doğru değildir. Esasında onlar da filozoflar gibi birçok durumda, hadis ehli ya da selefin görüşlerini kendilerine yol edinen kimseler tarafından eleştirilmişler ve dinin yabancı olduğu bir şeyi dine dâhil etmekle suçlanmışlardır. İmam Eş'arî'nin ve bazı mutasavvıfların eserlerinde bu eleştirilere cevap verildiği görülür. Öyle zannediyorum ilmi disiplinler arasındaki bu gerilimli ilişkinin temel sebebi, ilimleri birbirine bağlayan epistemolojik ontolojik bağtı tam olarak ortaya koymamaları ve yüzeydeki akıntıların derinlerdeki nedenini tam olarak fark edememeleridir.

Belirtmem gerekir ki, dinin kendisinin teoloji/kelam/mistik düşünce/tasavvuf olduğunu, dolayısıyla din-felsefe ilişkisi-

nin teoloji-felsefe-tasavvuf ilişkisine indirgeme gibi bir niyet taşıyamıyorum. Ancak İslam düşüncesi tarihini ele alırken bunların da ele alınıp tartışılması gerekir. Felsefe ve din arasında her zaman bir çatışma potansiyeli olmuştur ve bu bizatihî İslam felsefesi içerisinde sürekli olarak tartışılan bir konudur. Ancak bu durum felsefenin imkânını ortadan kaldıran bir şey olarak anlaşılmalıdır. Önemli olan filozofun, dinin kendine özgü olan konumunu ve hedefini göz önünde bulundurarak, rasyonel delili ve elbette eleştiriyi terk etmeden dini metinleri yorumlamaya devam edebilmesidir.

Ayrıca din daha geniş bir yapıyı ve boyutları ve kurumsal anlamları içerirken teoloji ya da tasavvuf nispeten daha dar bir alana ve tarihsel sürece işaret eder. Dolayısıyla dinin kendisi dinle ilgili her türlü disiplinden daha fazla bir şeydir. Buna rağmen teoloji her türlü dinî görünümle söz konusu olduğunda bile, Tanrı hakkında konuşmaya ve hatta bu konuyla ilgili sorunları ele alan bir ilmi disiplin olma iddiasında olduğunu ima ettiği için dinin özüyle yakından alakalıdır. Dolayısıyla bir dinin teolojisini doğru biçimde anlamadan o dini anlamak mümkün değildir. Fakat bu ifade bir dinin teolojik yapısını çözdüğümüzde o dinin tümünü anladığımız anlamına gelmez. Keza dini hayatın içselleştirilmesi de o dinin gönüllerde ne derece yer edindiğini gösterir. Bir dinin doğru anlaşılması aynı zamanda insanları dini yaşantıya sevk eden, ahlaki temizlenmeye götüren sebepler, Allah'la kurulan ilişkinin boyutu, dindeki estetik boyut kısaca manevi hayatın anlaşılmasına bağlıdır. Esasında İslam düşüncesi tüm bu boyutları içeren bir bütün olarak anlaşılmalıdır.

Teoloji bir dinin özel ilkeleri ile alakalı iken, daha genel ve tümel ilkelere dayanan felsefe bu dinin evrensel olan bağlamı içerisinde üretilen delillerle ilgilidir. Bir dindar düşünür, kendi temel inançlarını başkalarının da anlayacağı bir çerçeveye oturtabilmesi için felsefe ve felsefî düşüncenin yardımına

ihtiyaç duyacaktır. Din ya da kalamî metod, tasavvufî düşünce felsefenin hedeflerini, farklı metodlarla farklı düzeylerde tahakkuk ettirir. Felsefe ise dinde, kalamî ve tasavvufî düşünce de hedeflenen şeylerin daha yüksek düzeyde ve daha sofistike biçimde ifadelendirebilir ve dolayısıyla basitleştirmelerdeki ve yaşama evrenindeki anlam kayıpları, yanlış anlamalar önemli ölçüde ortadan kalkarak nispeten daha kristalize olmuş bir anlamlandırma ortamına kavuşur. Ancak burada şöyle bir soru akla gelebilir. Felsefe bu durumda salt bir araç konumuna indirgenmiş ve kendisi aracılığıyla dini kalamî/tasavvufî düşüncenin savunusunun yapıldığı bir araç durumuna düşmüş olmaz mı? Bu durumda felsefenin nasıl olur da kendi özgün işlevini yerine getirdiği iddia edilebilir? Felsefe tarihi bu türden ilişkilerle doludur. Genellikle yanlış anlaşılmasına rağmen felsefenin sorgulması, sorguladığı alanla sürekli bir düşmanlık, karşıtlık ilişkisi içinde olacağı anlamına gelmez. Çünkü sorgulama, hem zihinsel dünyanın hem de dış dünyanın her zaman bize görüldüğü gibi olmayabileceğini ortaya çıkarır. Felsefenin sorgulamaları ortaya çok farklı boy ve biçimdeki dalgalar çıkaracak ve bunlar temelde entelektüel alanın daha sağlam bir zeminde yoluna devam etmesini sağlayacaktır. Ayrıca felsefe, kendi doğası itibarıyla girdiği ortamlarda, sadece araçsal bir konumda kalmayı kabullenmez ve ortamı da bir şekilde dönüştürür ve felsefenin çalışabileceği hale getirir. Dolayısıyla vahye aşına bir felsefe nasıl ki kendi basiretine ve kalbine kavuşursa, aynı zamanda felsefeye aşına olmuş bir dini düşünce, kendisini evrenselleştirmek ve başka kültürlerle mensup zihinlerin de anlayabileceği makul önermeler haline getirmek için ilk adımını atmış ve içeriden ve dışarıdan kendisini hedef alan darbelerle karşı daha dayanıklı hale gelmiş olacaktır.

Tarihte din ile felsefe arasındaki ilişkinin dayanak noktası da burasıdır. Dini inanca konu olan ya da dindar düşünürlerce ele alınan birçok problem de keza filozofların dikkatini çekmiş

ve ilgi alanı haline gelmiştir. Hıristiyanlıkta teoloji, genellikle dinle ilgili bilginin tümünü kapsayan bir disiplin anlamına geliyorken İslam'da kelam daha özel bir alanı ilgilendirir. İbadetler ve hukukla ilgili hususlar “fıkıh” tarafından ele alınırken daha çok Tanrı ve O'nun sıfatları, evrenin ve insanın Tanrı karşısındaki konumu gibi konular kelam tarafından ele alınır. Bunun yanında Farabî'de gördüğümüz üzere fıkıhın da felsefe ile tamamen ilgisiz olduğu söylenemez. Çünkü neticede fakih felsefenin pratik kısmıyla ilişkilendirilebilecek bir alanda çalışmalar yapmakta ve sürekli değişen hayatın gerçekleri ile ilgili değişmez gördüğü ilkeler çerçevesinde hükümler verirken bir bakıma siyaset yapmaktadır.

İslam söz konusu olduğunda kelamın felsefe ile olan ilişkisi zaruret arz etmektedir. Belki fıkıhın siyaset fıkıhı bakımından felsefe ile belli bir ilişkisi olduğu söylenebilir de genel olarak kelamın felsefî düşünceye ya da felsefenin konularına daha yakın olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi Gazalî'den sonra bu yakınlaşma daha da artmıştır. Gazalî sadece felsefe ile kelamın yakınlaşmasını değil, aynı zamanda irfani düşüncenin de kendi meşruiyetini kazanarak İslam düşüncesi içinde hak ettiği yeri elde etmesini sağlamıştır.

“Hikmet Kelam ve İrfan “ adını taşıyan elinizdeki bu eser, İslam düşünce tarihinde genel hatlarıyla felsefe kelam tasavvuf ilişkisini ele almakta ve bu alanların temelde felsefe ile olan ilişkilerini irdeleyen ve her üç alanın oluşturduğu bütünlüğü ortaya çıkarmaya çalışan yazılardan oluşmaktadır. Hıristiyan dini-felsefî düşüncesindeki felsefe-kelam ilişkisine dair bölüm başka geleneklerdeki bu iki disiplinin ilişkisine örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir. Kitaptaki yazıların bir kısmı felsefe-teoloji ilişkisini hem tarihsel açıdan hem de kavramsal açıdan ele alıp irdelemeyi hedeflemektedir. Söz konusu bölümlerde bu iki disiplinin karşılaştıkları belli başlı olgular ve durumlar, tartışmalarla sınırlıdır. Diğer yandan burada felse-

feyi daha çok Meşşâiler örneğinde kısmen de İshrakiler örneğinde kelamı da bazı “Ehli Sünnet” ve “Mutezile” kelamcıları örneğinde ele aldık. Ehli Sünnet Kelamı içinden örnekleri ise daha yaygın olması ve felsefi kelamı bünyesinde daha çok barındırması bakımından Eş’arîler arasından seçtik. Son zamanlarda Maturidî kelamı ile ilgili de önemli çalışmalar yapılmasına rağmen bu kelam ekolünün felsefi boyutunu ortaya koyacak çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kitabımızda tasavvuf-felsefe ilişkisi ile ilgili bölümler bu konudaki öncü isimlerin çalışmalarına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu bölümlerden bazıları her üç disiplinin sentezi bağlamında irfan geleneği ile ilgili yazılara da yer verildi. Özellikle, Felsefe Tasavvuf İlişkisi ve Molla Sadra ile ilgili bölümün okuyucuların dikkatini çekeceğini umuyorum. Tasavvuf-kelam ilişkisi ise daha mahdut boyutlarda ele alındı.

Bu üç disiplin arasında gerek tarihsel bakımdan gerekse disiplinlerin konuları ve meseleleri bakımdan kitabın başlığının çağrıştırabileceği soruların tümüne burada cevap verildiğini ve bu konuda yapılabilecek daha ileri seviyedeki çalışmaları gereksiz kıldığını söyleyemem. Dahası benim de bu konudaki sorularım ve cevaplarım bitecek gibi görünmüyor ve elbette bu kitaptakilerden ibaret değil. İleride farklı sorularım ve bu sorulara vereceğim farklı cevaplar ya da eski sorularıma vereceğim yeni cevaplar olabilir. Ancak bu üç disiplin arasındaki ilişki ile ilgili farklı düzeylerde soruların sorulması ve tarihsel durumu ortaya koyan çalışmaların yapılması gerekir. Şimdilik buna dikkat çekmekle yetinelim.

Bu çalışmadaki sınırlı sayıdaki bazı yazılar daha önce bir kitap bölümü olarak ya da bağımsız makaleler olarak tasarlandı ve yayınlandı. Ancak onları üzerinde de bazı değişiklikler, güncellemeler, ilaveler, iyileştirmeler ve çıkarmalar yapıldı ve böylece kitabın bütünlüğüne uygun hale getirildi. Kitabın entelektüel geleneğimizin nasıl bir etkileşim içinde oldu-

ğunun ortaya çıkarılması bakımından faydalı olacağını düşünüyorum.

Kitabın müsveddesini okuyarak, düzeltmelerde ve önerilerde bulunan değerli doktora öğrencilerim, Şeyma Demirtaş Duran'a, Bilge Sever Kıyak ve Raziye Sayar'a; kitabın okuyucuyla buluşmasını sağlayan Fecir Yayınevi Editörü Hüseyin Nazlıaydın'a teşekkür ederim.

Niyazımız Hakk'ın rızasına muvafık olmaktadır.

Şamil Öçal
Nisan 2020